

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Aspecten van het laat-middeleeuwse leven

Dit artikel bevat de tekst van een lezing welke werd uitgesproken op 12 maart 1988, de dag waarop de kring Heerlen van het LGOG zijn veertigjarig bestaan vierde.

Het zal U misschien niet ontgaan zijn dat de middeleeuwen de laatste tijd weer volop in de belangstelling staan. Denkt U bijvoorbeeld maar aan het succes van de boeken als "Montaillou" en "De naam van de Roos". En terecht. Veel meer dan wij beseffen ligt de bakermat van zaken die wij heden ten dage als doodnormaal ervaren in de late middeleeuwen. Denkt U eens aan de herrijzenis van de geldeconomie en de handel, de opkomst van onafhankelijke steden en universiteiten, de doordrenking van alle facetten van de samenleving met christelijke waarden en normen, de eerste experimenten met wat thans "empirische wetenschap" wordt genoemd, de opkomst van kleinere en grotere staatsrechtelijke verbanden die bepalend zijn geweest voor veel latere grenzen in Europa. Wist Umberto Eco veel van deze facetten op ingenieuze wijze in zijn spannend misdaadverhaal te verweven, hier zult U het met aanmerkelijk minder moeten doen, namelijk met schrijver dezes en onze jubilerende LGOG-kring. Het gebied van deze kring werd in de late middeleeuwen gekenmerkt door zijn overwegend agrarisch karakter. Er lag slechts één stadje, 's-Hertogenrade, en hier en daar een uit de kluiten gewassen dorp zoals Heerlen. Ik wil U dan ook iets schetsen van de besognes van de middeleeuwse meneer Doorsnee, de kleine agrariër.

Landbouw en veeteelt

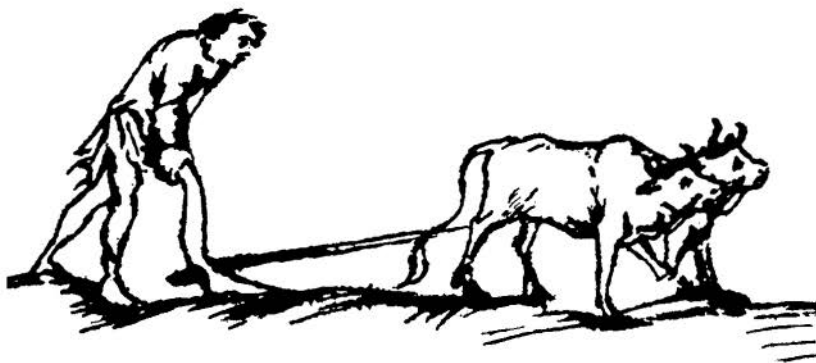
Wat betreft de agrarische ontwikkeling in de latere middeleeuwen kunnen we de volgende grote tijdvakken ontwaren:

1. 1100 - 1300: periode van belangrijke groei
2. 1300 - 1450: periode van duidelijke teruggang
3. 1450 - 1550: periode van licht herstel

De duidelijke agrarische hausse in de eerste periode van 1100 - 1300 ging gepaard met hogere opbrengsten, stijgende lonen en een

duidelijke bevolkingsaanwas. Deze factoren maakten dat er een grote behoefte ontstond aan nieuw cultuurland. De 12de eeuw kan dan ook gekarakteriseerd worden als de eeuw van de grote ontginningen, ook in deze streken. Nu was het zo dat de aantrekkelijke stukken grond, zoals de beek- en rivierdalen en de vruchtbare klei- en löss-gronden reeds lang in cultuur waren, zodat de tot dan toe verwaarloosde woeste gronden werden opgezocht. Hier moest de zware begroeiing op grote schaal worden gerooid; de vele plaatsnamen met de uitgangen -roy, -rode, -rade, -raad, -ray of -rot wijzen veelal nog op deze belangrijke periode. In het laatste stadium ontgon men ver van de oorspronkelijke nederzettingen gelegen gronden of op hoogten gelegen terreinen; de plaatsen die hier ontstonden kregen vaak een naam met -heide als uitgang. Deze ontwikkeling is fraai beschreven in een recent proefschrift van J.L.H. Hartmann waarin de nederzettingsgeschiedenis van het zuid-westelijke puntje van het huidige Zuid-Limburg wordt beschreven, en wel de ontginning van het zuid-westelijk deel van het plateau van Margraten vanuit de in het rivierdal van de Maas gelegen heerlijkheden Breust en Eysden. Zo ontstonden op het hoger gelegen plateau, vanuit het rivierdal gezien "up ghenen berg", op de nieuwe ontginningen satellietdorpen zoals Bruisterbosch, Moerslag en Libeek.

In het Heerlense land heeft een dergelijke ontwikkeling zich mogelijk voorgedaan ten aanzien van het huidige Ubachsberg, dat tot in de 15de eeuw "up ghenen bergh" werd genoemd en mogelijk vanuit Voerendaal tot ontginning is gebracht. De oorzaken van deze agrarische hausse zijn legio. Men kan bijvoorbeeld denken aan

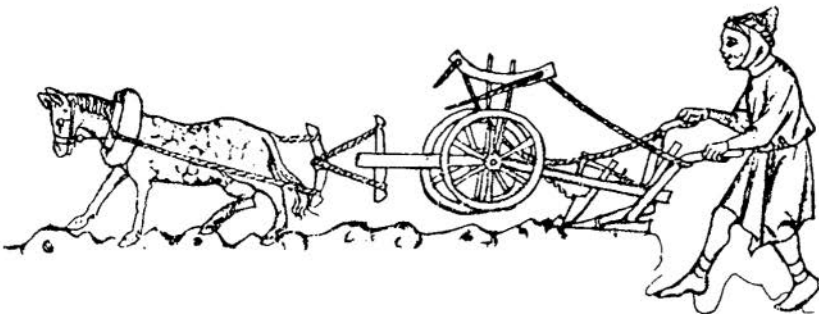

De oude, eenvoudige schuffelploeg met ossentraction. De grond kon er alleen mee los gemaakt worden. (Uit het Utrechts Psalterium, een Karolingisch handschrift van omstreeks 830, fol. 62v^o)

nieuwe ploegtechnieken en het op ruime schaal vervangen van de ossetractie door de paardetractie. Het paard namelijk, veel sneller, wendbaarder en veelzijdiger dan de os, werd vanaf de 10de eeuw veel beter inzetbaar door de introductie van het hoefijzer en een nieuw tuig, het haam, waarmee ten opzichte van de oudere paardetuigen de trekkracht van het paard aanzienlijk werd vergroot. Vermelding verdient ook de langzame introductie van betere graansoorten en de overgang van het zogenaamde tweeslag-stelsel naar het drieslag-stelsel. In dit drieslag-stelsel werd een stuk land in drie delen verdeeld, waarvan op een deel wintergraan (rogge en tarwe) werd verbouwd, op een deel zomergraan (gerst of haver) of vlas, en het derde deel braak lag. Dit stelsel zorgde voor hogere gemiddelde opbrengsten, vooral op die gronden welke van nature niet zo vruchtbaar waren en zonder bemesting en/of tijdelijke braak snel uitgeput raakten. Van belang is ook de opkomst en de verspreiding van nieuwe krachtbronnen, zoals de watermolen.

In deze overwegend agrarische streken lag de nadruk in de landbouw en veeteelt op de gesloten huishouding, dat wil zeggen men produceerde voornamelijk voor eigen gebruik. Vanaf de 13de eeuw echter, met de opkomst van de geldeconomie en de toenemende handelsmogelijkheden - men denke aan de nabijheid van de grote steden Aken en Maastricht -, wordt op deze "selfsupporting"-levenswijze in toenemende mate inbreuk gemaakt.

Als volwaardige standaard-bedrijfseenheid fungeert in de middeleeuwen de volle hoeve, ook wel hofstede of hofstad genoemd. In principe bestond deze eenheid uit een woonerf met daarop een

De nieuwe zware ploeg, voorzien van een stel wielen en getrokken door een paard, dat een haam draagt. De ploeg had behalve een schaar en een mes ook een keerbord, zodat de grond ook omgelegd werd. (Natekening uit het "Vieil Rentier", Kon. Bibl. Brussel, Hs. 1175, fol. 156v^o)

woning, schuur en een of meer stallen. Vaak bevond zich op het erf tevens een moestuin of "koolhof" en een mestvaalt, soms ook een eigen bakhuis en een duiventil. Hieraan verbonden was een bepaalde hoeveelheid grond, doorgaans variërend van 12-16 hectare. Het land bestond uit akkerland, vooral bestemd voor het verbouwen van granen, uit weide- en hooiland met daarop regelmatig fruit- en notebomen. In deze streken vormden fruit en noten een niet onbelangrijke aanvulling op het dagelijkse voedsel; het is vrijwel zeker dat plaatselijk fruit op min of meer commerciële wijze werd geëxploiteerd in de vorm van hoogstamboomgaarden. Aan het bezit van een volle hoeve waren ook rechten verbonden zoals een meetellende stem in het dorpsbestuur en medegebruiksrechten op gemeenschappelijke schraallanden en bossen. Deze rechten waren niet onbelangrijk: zij boden de boer de gelegenheid zijn varkens en ander vee te weiden, brandhout en geriefhout te kappen en bosproducten, zoals bessen en paddestoelen, te verzamelen.

Van de jaarproductie van een dergelijke hoeve dient men zich geen overdreven voorstelling te maken: het verschil tussen bruto- en netto-opbrengst was groot. Van de opbrengst van de akkerbouw diende afgetrokken te worden: het zaaizaad, de op de grond rustende pacht- en/of cijnsverplichtingen in natura en eventuele tienden. Wat betreft het zaaizaad voor het volgende seizoen: afhankelijk van het soort gewas werd ongeveer een zesde tot een derde deel van de gemiddelde opbrengst daarvoor gebruikt. Ook de pacht en de cijns, de jaarlijks verplichte afdracht in geld en/of natura aan de grondeigenaar of grondheer, kon bestaan uit een gedeelte van de opbrengst. De tienden, een last die in principe op alle gecultiveerde grond rustte, zijn reeds zeer oud. Oorspronkelijk dienden zij tot onderhoud van de geestelijkheid, verdeling onder de armen en tot vrijkoping van christelijke gevangenen uit heidense handen. Een tiend werd gevormd door het tiende tot vijftiende deel van de opbrengsten van de grond en van de daarop geboren dieren. In de loop der eeuwen zijn veel verschillende soorten tienden ontstaan, de belangrijkste zijn: de grote tienden, dit waren koren- of gaffeltienden van de halmvruchten, de kleine tienden (tuinvruchten) en "krijtende" of bloedtienden, bestaande uit biggen, lammeren of ganzen. De novaal- of raaitienden werden geheven op pas ontgonnen land. Het innen van de belangrijke grote tienden geschiedde eertijds door het aanwijzen van elke tiende of vijftiende korenschoof bij het oogsten. De soms grote hoeveelheden koren werden door de tiendheffer opgeslagen in de zogenaamde tiendschuur. Ook zijn in de loop der eeuwen vele tienden in handen van leken gekomen, waardoor zij aan hun oorspronkelijke bestemming werden onttrokken. In streken waar de tienden ontbraken, trokken de pastoors veelal de inkomsten uit vaste goederen zoals landerijen, die zij ofwel verpachtten, ofwel zelf exploiteerden.

Om weer terug te komen op ons onderwerp, het boerenerf: het

spreekt vanzelf dat zich op het erf ook wat pluimvee bevond zoals kippen, hanen en ganzen en tevens ander vee zoals een trekpaard, wat varkens en een of meer runderen. De produkten van deze kleine veestapel waren doorgaans bestemd voor eigen gebruik. Waren er aan het erf grotere hoeveelheden vee verbonden, zoals een kudde varkens, runderen en/of schapen, dan hebben we te doen met een boer die zich min of meer had toegelegd op de veeteelt. Het schijnt mij toe dat de zogenaamde vetweiderij in deze streek veel voorkwam, dat is het als jongvee opkopen van varkens en runderen om deze vet te weiden tot ze slachtrijs waren. Deze vorm van veeteelt is dus primair gericht op de vleesproduktie en minder op de produktie van bijprodukten, zoals melk en kaas in geval van runderhouderij.

Het moge duidelijk zijn dat de hierboven geschetste volle hoeve een bedrijfseenheid is van een redelijk welvarende boer, waar hij, zijn familie en één of meerdere knechten redelijk van konden leven. Deze situatie was echter slechts weggelegd voor een kleine minderheid. Met de relatief grote bevolkingstoename van de 12de en 13de eeuw ziet men een ontwikkeling ontstaan die typerend is voor de latere middeleeuwen: het opdelen van oorspronkelijke bedrijfseenheden. De cultuurgrond biedt dan een zeer versnipperd beeld. Vele personen bezitten dan één of meer verspreid liggende kleine percelen grond. Het is in deze tijd dan ook normaal om te denken in termen van halve of kwart hoeves, waarbij twee of meer families het woonhuis en de bijgebouwen delen. Men kan zich voorstellen dat vele van deze keuterboertjes op de rand van het bestaansminimum leefden. Velen van hen dienden dan ook buitenshuis een aanvulling op het inkomen te vinden, zoals het uitoefenen van een ambacht of het zich verhuren als dagloner of knecht.

Bos en schraalland

Voor een lonende exploitatie van een hoeve of keuterij maakte men niet enkel gebruik van de eigen grond, maar ook van schraallanden en bos. Met "schraallanden" wordt een breed scala van grond aangeduid welke niet als akkerland of weiland wordt gebruikt. De reden kan zijn dat het land niet vruchtbaar genoeg is, door overmatig gebruik uitgeput, slecht gesitueerd of om andere redenen braak ligt. Dergelijke grond wordt in de volksmond wel aangeduid door middel van toponiemen als -heide of -dries. Een en ander wil overigens bepaald niet zeggen dat deze grond nutteloos was. Indien niet één persoon of instelling het gebruiksrecht op deze grond voor zich opeiste, werd er door de omwonenden dankbaar gebruik van gemaakt om bijvoorbeeld brandhout te sprokkelen, vee te laten grazen, pluimvee te laten scharrelen of bijen te houden. Zeker in deze streek, waar door de aanwezigheid van een relatief groot areaal vruchtbare löss- en kleigrond de verhouding tussen cultuurland en schraalland ten ongunste van het laatste was scheefgegroeid, werd intensief gebruik gemaakt van de beschikbare schraal- en braak-

De varkenshoeder in het eikebos. Met een knuppel gooit hij de eikels uit de boom. (Uit "Les très riches heures du Duc de Berry", maand november)

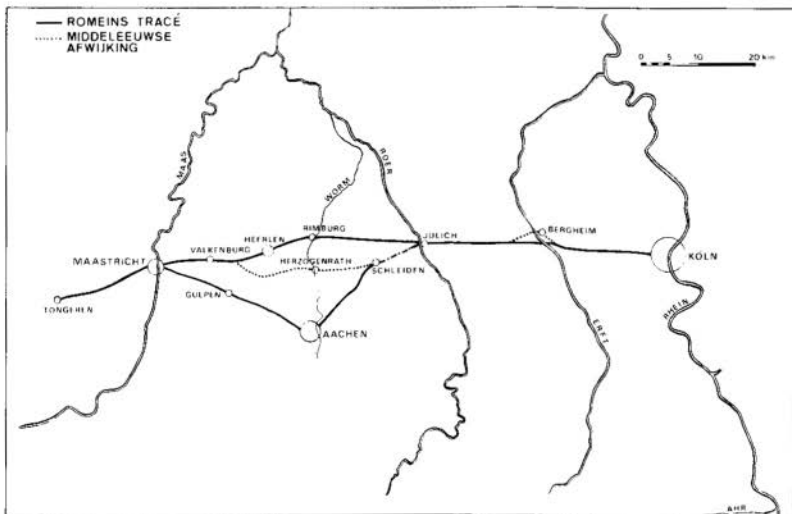
landen. Dit gold waarschijnlijk des te meer voor de her en der verspreid liggende stukken bos. Indien zij nog genoeg hardhout (eike- en beukehout) bevatten, dienden deze bossen voor de voorziening van timmerhout. Verder werd er brandhout gesprokeld, vee geweid, houtskool gebrand, werden er bijen gehouden en soms plaggen gestoken, welke dienden voor de bereiding van mest of als strooisel in de stallen. Een nogal beroemd gebruik van het bos is het voederen van varkens met eikels en beukenoten. In grote bossen, wouden en bosrijke streken was het vetweiden van grote hoeveelheden varkens een belangrijke bron van inkomsten. Geen wonder: het op dergelijke wijze voederen van de varkens was eenvoudig en goedkoop. De eikels en beukenoten waren ook zeer geschikt voor het varken: het dier bleef gezond en het op dergelijke wijze geproduceerde varkensvlees was van hoge kwaliteit. Ook voor de in deze streek aanwezige bossen geldt dat zij (te) intensief werden gebruikt, met alle gevolgen van dien. Het relatief kostbare hardhout werd, al dan niet clandestien, op grote schaal uit de bossen gehaald, jonge bomen en struiken werden aangevreten door het vee. Indien de roofbouw lang genoeg duurde verviel het trotse bos tot een armzalig stuk landschap, dat men in de volksmond dan ook langzamerhand "heide" of "dries" ging noemen in plaats van "bos". Deze ontwikkeling werd vaak gestimuleerd door de geldnood van de bos-exploitanten. Doorgaans waren dit de lokale grondheren en indien het domeingoederen betrof, de hertog van Brabant en diens boswachters.

Eten en drinken

Wil de lezer zich enigszins een beeld vormen van het leven in de late middeleeuwen, dan mag enige aandacht voor het voedingspatroon niet ontbreken. We komen hier echter op glad ijs omdat het menu van streek tot streek en afhankelijk van de bebouwde grondsoort sterk verschilde. Men kan zich voorstellen dat het voedsel van een boer op de Voerendaalse lössgronden er anders uit heeft gezien dan dat van een schapenhouder aan de rand van de Brunsummerheide. Toch mag men stellen dat brood de basis van de voeding vormde, zeker in deze relatief akkerbouwrijke streek. Men dient hierbij op de eerste plaats te denken aan roggebrood of "zwartbrood", aangezien rogge op grote schaal werd verbouwd. In veel mindere mate werd tarwebrood of "wittebrood" gegeten, dat lange tijd heeft gegolden als slechts bestemd voor de aanzienlijken. Het gerstebrood en haverbrood zal ook een rol gespeeld hebben, zeker indien er sprake was van een slechte rogge-oogst. Op het platteland zullen de boeren veelal uit het oogstoverschot hun eigen grove roggebrood gebakken hebben; in de grotere dorpen produceerden bakkers reeds voor de markt. Dit brood werd vaak genutzt met dierlijke produkten zoals kaas, melk, vet, spek of reuzel. Naast het brood hebben peulvruchten een aanzienlijke rol

gespeeld: vooral erwten en bonen werden veel gegeten. Ook vlees stond wel op het menu, maar slechts een fractie werd vers genuttigd: het overgrote deel werd gepekeld of gerookt. Hetzelfde gold voor vis: enkel indien men dicht bij goed viswater woonde zal men regelmatig verse vis gegeten hebben. Dit geheel werd aangevuld met produkten uit de moestuinen of "koolhoven", zoals uien, knoflook, kool, rapen, wortelen en look. Ook eieren, fruit en noten werden gegeten; bladgroenten waren echter zeer schaars. De grote afwezige in het middeleeuwse menu is de aardappel. De gewone aardappel raakte pas in de loop van de 17 de eeuw ingeburgerd. De zogenaamde zoete aardappel, door Columbus in 1493 uit Amerika meegenomen, is vroeger in Europa verspreid. Specerijen werden nog weinig gebruikt; vanwege hun schaarste waren zij slechts weggelegd voor de bovenlaag van de bevolking. Bekend waren o.a. peper, gember, kaneel, kruidnagel, nootmuskaat en saffraan.

Wat betreft de dranken zal het U wellicht niet onbekend zijn dat het bier gold als volksdrank nummer één. Als oorzaak hiervan wordt veelal naar voren gebracht dat uit hygiënisch oogpunt aan het gegiste en alcoholhoudende bier de voorkeur werd gegeven boven het onbetrouwbare water. Moge dit zo zijn, mijns inziens wordt het beeld van de bierconsumptie nogal vertekend door het feit dat het onderzoek vooral gebaseerd is op de accijnsposten in stadsrekeningen. Op het platteland, zeker daar waar goed bron- en beekwater voorhanden was, zal de bierconsumptie relatief geringer zijn geweest dan in een stad, al was het enkel om de kosten van het levensonderhoud te drukken. Vanaf het begin van de 15de eeuw komen de

De middeleeuwse handelsweg tussen Keulen en Vlaanderen volgde voor een groot deel de Romeinse heerbaan, maar tussen Jülich en Valkenburg verliep de route zuidelijker, nl. door 's-Hertogenrade. (tekening N. Moonen)

brouwerijen in zwang, daarvóór zal nog menig litertje bier zelf gebrouwen zijn. Uit een rekeningpost van 1439 blijkt dat het bier bestemd voor de bank Heerlen in Maastricht werd gebrouwen.

Naast het bier is ook de wijn een beroemde en geliefde drank. Het is bekend dat in de late middeleeuwen nog her en der wijngaarden werden geëxploiteerd, zeker in de omgeving van Maastricht en Valkenburg. Ook meer naar het oosten duiden plaatselijke benamingen zoals "wijngaard" of "wingerd" misschien nog op laat-middeleeuwse wijnbouw. Men dient er echter vanuit te gaan dat het merendeel van de hier geconsumeerde wijn werd ingevoerd uit Frankrijk en Duitsland. Import uit Duitsland lijkt iets aannemelijker. aangezien er een belangrijke handelsroute van Keulen naar Brabant en Vlaanderen dwars door deze streek liep. Deels liep deze route over de oude romeinse heer- en handelsbaan. Deels echter volgde de middeleeuwse handelsweg een aantal belangrijke afwijkingen. Het Oostlimburgse tracé van deze afwijking leidde, gezien vanaf de splitsing bij Ransdaal, via de Karstraat langs Colmont, door Ubachsberg via de Wijnstraat naar Huls, vandaar langs Imstenrade via de Wienweg, Onderspekholz, Kaalheide, via de Wijngracht door Kerkrade en langs Rolduc naar 's-Hertogenrade. Opmerkelijk is dat een groot deel van dit traject straatnamen kent met -wijn erin. Of al deze aanduidingen etymologisch verband houden met de term "wijn" is lang niet zeker, maar mogelijk is het wel. Dit mede gezien het feit dat wijntransporten, bestaande uit grote vaten op grote karren en wagens, een opvallende verschijning moeten zijn geweest. De middeleeuwer had namelijk de neiging om plaatsen en wegen te benoemen naar sterk opvallende aspecten daarvan, zodat de historicus, mits de nodige voorzichtigheid in acht nemend, daar enige informatie uit kan verkrijgen. Vermelding verdient nog dat de wijn bestemd was voor de hogere kringen uit de middeleeuwse samenleving; ook was hij doorgaans zwaar en zurig, zodat hij vóór de consumptie werd verdund en met kruiden en specerijen op smaak gebracht.

De overheid

Naast arbeid en voedsel speelde ook de overheid een rol, alhoewel deze bemoeienis ongetwijfeld kleiner is geweest dan de diepgaande invloed van een moderne staat. De middeleeuwer had hier vooral van doen met de plaatselijke schepenbank en de regionaal opererende drossaard en rentmeester. Deze overheidsinstellingen en personen functioneerden in deze streek vanwege de hertog van Brabant. Deze hertog was hier heer en meester omdat hij tevens hertog van Limburg en de Landen van Overmaze was; het westelijk deel van onze LGOG-kring, namelijk de hoofdbank Heerlen en de onderbanken, behoorde bij het Land van Valkenburg en het oostelijk deel ressorteerde onder het Land van 's-Hertogenrade. Deze twee landjes van Overmaze maakten deel uit van een gebied dat de hertog van

Brabant na een langdurig en moeizaam proces in de tweede helft van de 14de eeuw definitief in handen wisten te krijgen. Een belangrijk moment in deze evolutie was de Limburgse successie-oorlog: na het uitsterven van het geslacht van de hertogen van Limburg volgde er een touwtrekken tussen verschillende machthebbers dat uiteindelijk in de slag bij Worringen in 1288 definitief in het voordeel van de Brabander werd beslist. De hertog kreeg zo de Limburgse bezittingen in handen, onder andere bestaande uit 's-Hertogenrade en de voogdij over de belangrijke abdij Kloosterade. Toen het geslacht van de heren van Valkenburg in de 14de eeuw uitstierf, werd de Brabantse hertog ook hier de rechtsopvolger, wederom na langdurige opvolgingsproblemen met ditmaal zijn aartsrivaal, de hertog van Gulik, als belangrijkste tegenstrever. Zo ontstond een min of meer afgerond geheel dat de "Landen van Overmaze" ging heten, en wel het Land van Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade. Vervolgens ging men over tot de reorganisatie en centralisatie van het openbaar bestuur. In alle districten werd een schepenbank gevestigd, met aan het hoofd een schout. Deze schepenbanken kregen taken op het gebied van de rechtspraak en de administratie, het innen van de belastingen, het toezichthouden op de naleving van publieke verordeningen en het reguleren van het gebruik van de gemeenschappelijke gronden en financiën. De drossaard zetelde op het kasteel van het "hoofdstadje" van zijn land. In principe was hij de plaatsvervanger van de hertog, zodat hij in diens naam de hertogelijke rechten uitoefende en diens goederen, de domeingoederen, beheerde. Zo was hij de hoogstverantwoordelijke voor het bestuur en de administratie, de landsverdiging en de rechtshandhaving. Min of meer als zijn rechterhand functioneerde de rentmeester, die verantwoordelijk was voor het financiële beheer en de belastinginning. Elk jaar legde deze rentmeester verantwoording af in de jaarrekening of domeinrekening. De boekhouding werd in meervoud opgemaakt: het origineel bracht de rentmeester naar Brussel en een afschrift bleef op het kasteel. Bij elke post in de rekening staat in het kort vermeld hoe en waarom deze tot stand is gekomen. Daarom zijn deze rekeningen een belangrijke bron voor onze kennis van het verleden, reden om een aantal posten wat nader te bekijken. Zo handelde een hoofdstuk over de inkomsten uit de gerechtelijke handelingen verricht door de drossaard, zoals het innen van boeten. Evenals heden ten dage bleek een aanleiding tot wederrechtelijk gedrag gelegen te zijn in overmatig alcohol-gebruik. Wat te denken van deze (geparafraseerde) post uit 1498, betreffende een zekere Geircken Cleynen uit Heerlen? Deze Geircken namelijk had, zwaar dronken zijnde, te Heerlen een wegwijzer kapotgeslagen. Deze wegwijzer was daar geplaatst door de drossaard ten gerieve van de weggebruikers. De Heerlense schout stelde een onderzoek in waarop de gang van zaken aan het licht kwam. Geircken moest voor de drossaard verschijnen en bad hem om genade. Omdat hij een arme

knecht was kwam hij ervan af met een boete van 2 Rijnse guldens.

Ook de liefde kon voor heel wat problemen zorgen. Een post die regelmatig terugkeert betreft gevallen van schaking. Dit delict kan ongeveer als volgt worden omschreven: het met geweld weg leiden van een vrouw tegen de wil van haar familie of voogd en zonder dat dit werd gerechtvaardigd door de uitdrukkelijke instemming van de geschaakte. Deze noodsprong werd bijvoorbeeld gemaakt indien een huwelijksaanzoek en de daarop volgende onderhandelingen op niets waren uitgelopen. Ook vormde zij vaak de enige wijze om aan een door de familie gearrangeerd huwelijk te ontsnappen. De schaker kon dan door middel van de ontvoering de familie voor voldongen feiten stellen. Zoals reeds gezegd: de ontvoerder kon betrekkelijk weinig gebeuren indien hij er zeker van was dat het lijdend voorwerp ook voor gerecht haar instemming met de actie betuigde. In 1479 echter bleek een zekere Stas Willemszoon uit Douvergenhout zich deerlijk te hebben vergist. Deze Stas schaakte met drie metgezellen in de Koninxbeemd onder Heerlen de dochter van Herman Deigen. Stas voerde haar linea recta naar de rechtbank te Geleen. Alhoewel het lijdend voorwerp tijdens de schaking had tegengesputterd, verklaarde zij voor de rechtbank dat zij met de schaking instemde. Haar familie wist haar er echter toe te bewegen deze instemming voor de rechtbank te herroepen. Hierdoor raakte Stas in een uiterst moeilijk parket. Hij vluchtte het land uit om aan de greep van de drossaard en zijn knechten te ontsnappen. Namens Stas verscheen zijn vader Willem voor de drossaard en wist de zaak te schikken met de betaling van een zeer zware boete: 38 Rijnse guldens.

Kan men om de hierboven vermelde posten nog glimlachen, ik wilde mijn schets beëindigen met een post waarin achter de droge bewoordingen de volle meedogenloosheid van het middeleeuwse leven schuilgaat. Het betreft een post uit de rekening van 1439-1440, waarin de rentmeester uitlegt waarom de verpachting van het weggeld te Heerlen dat jaar niets heeft opgebracht. De post luidt als volgt:

"van de wegegelde van herle, dair yever waegen off kerre sculdich is I alt moirken, dat hensken wevel gebaven solde hebben ind plach te pacht te stoen voir IX mott(oenen), nyet hir want hensken wevel niet kregen en hont, mitz den orloge tussche(n) den gelresch(er) ind den guylker, ind ouch mitz der starfft dat dair geyne hantieringe en was.

van den wegelde van Cathagen, nyet want aldae egeyne getouwe(n) en varen, die straten sijn opgegraven om beschuddenisse van de(n) lande".

De opbrengst van het weggeld van Heerlen en Kathagen bleek verpacht te zijn aan een zekere Hensken Wevel. Vanwege de heersende oorlogstoestand tussen Gelre en Gulik was de handel, en dus het verkeer, nihil. Bij Kathagen was de weg zelfs opgebroken, mogelijkkerwijs om de toegang tot het Land van Valkenburg voor de

Gelderse en Gulikse soldateska te bemoeilijken. Is dit misschien nog tot daar aan toe, veelzeggend is het gebruik van de term "starfft" in de post. Deze term werd in het oud-nederlands veelal gebruikt als een aanduiding van een (epidemische) ziekte. Welnu, de latere middeleeuwen werden gemiddeld ééns in de zes jaren geteisterd door misoogsten. In het hertogdom Brabant was de periode 1436-1440 rampzalig: in deze periode werd elk seizoen gekenmerkt door gehele of gedeeltelijke misoogsten. De tekorten en snel oplopende prijzen zorgden voor chronische ondervoeding en vitaminegebrek. Vanwege het geringe weerstandsvermogen van de mensen kregen ziekten vrij spel. Een aanhoudende oorlogstoestand maakte aanvullende voedseltransporten vrijwel onmogelijk. Zo bezit deze kleine rekeningpost een duidelijke verwijzing naar de grote ellende die rond 1439 in het Land van Heerlen moet hebben geheerst.

M. van Dijk

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

L. Augustus, Wijnstraat of Wijngracht. Het Oostlimburgse tracé van de middeleeuwse handelsweg Keulen-Vlaanderen, in: *Msg.*, jrg. 92 (1973), 175-195.

U. Eco, *De naam van de roos*, Amsterdam 1985. (vertaling)

J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eysden bij Maastricht (10e-19e eeuw)*, Assen/Maastricht, 1986.

E. Le Roy Ladurie, *Montaillou. Een ketters dorp in de Pyreneën (1294-1324)*, Amsterdam 1984.

J. Mertens, *De landbouwer in het Zuiden 1100-1300*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, p. 105-123.

B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van Europa (500-1850)*, Utrecht/Antwerpen 1960.

A. Uyttebrouck, *Brabant-Limburg 1404-1482*. in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, p. 224-246.

L. White, *Medieval technology and social change*, Oxford 1978.

Een gouden spreuk in Heerlen

Van juli 1987 tot in januari 1988 is onder de titel 'Antieke Sier' achtereenvolgens in het Allard Piersonmuseum te Amsterdam en in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen een tentoonstelling gehouden die gewijd was aan 'Goud en zilver van Grieken en Romeinen' in Nederland, in openbaar of particulier bezit. De fraaie daarop betrekking hebbende, gelijknamige catalogus is van de hand van R.A. Lunsingh Scheurleer, die dit boekje - volgens een mededeling tegenover het titelblad - speciaal heeft geschreven of bestemd 'Voor Berenice en Josée, VTI FELIX'. Zo'n opdracht roept vragen op. Bij nader inzien (blz. 70, nr. 46) blijkt de Latijnse tekst voor te komen op een laat-Romeinse, massief gouden ring (afb.) van 6,8 gram, waarvan de vindplaats niet bekend is en die in 1980 is aangekocht door het Thermenmuseum in Heerlen (inv.nr. 9132). In recente tijd is dit stuk, waarvan de grootste diameter thans 2,13 cm bedraagt, enigszins ingekort. Het opschrift is over twee regels verdeeld en geciseleerd op een rechthoekig vlak, dat bij de hoeken langs de korte zijden geflankeerd wordt door vier kogeltjes. De T van VTI heeft aan de bovenkant een eenvoudig schreefje, dat aan weerszijden is uitgebreid met een punt.

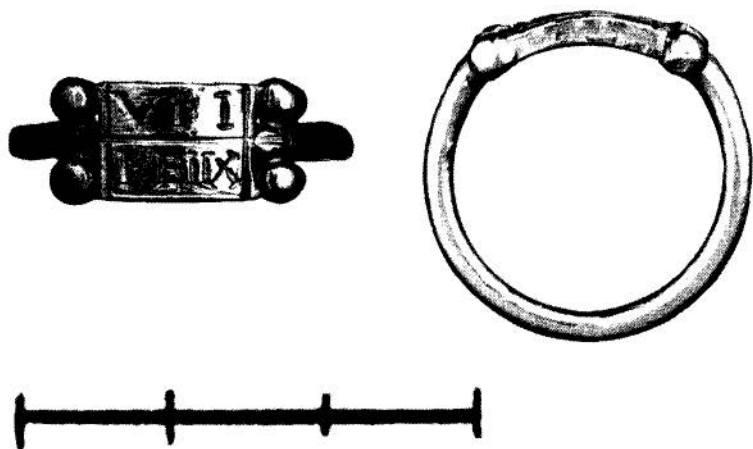
De inscriptie geeft uitdrukking aan de goede wensen van de schenker jegens de ontvanger. VTI FELIX betekent zoveel als: geluk ermee! Een bronzen ring in het Brits Museum heeft VTERE FELIX, beter Latijn' (catalogus, blz. 70). Beter Latijn? Er is alle reden om dat te betwijfelen. In beide gevallen gaat het inderdaad om een wens, die met 'geluk ermee!' uitstekend vertaald is.

De uitdrukking *Utere felix* (letterlijk: gebruik [dit of mij] gelukkig) is het beste bekend. Talloze malen is ze als inscriptie aangebracht, o.a. op 'spreuk'bekers van aardewerk en glas, ringen, fibulae (mantelspelden), lepels enz.¹ *Utere* is de imperativus singularis praesentis van *utor*, ik gebruik.

Met *Uti felix* is het anders gesteld. Deze zegswijze komt als opschrift veel minder voor en kan naar het schijnt op twee manieren begrepen worden.

Uit Rheinzabern en Mainz kennen we een merkwaardig stempel van een Romeinse baksteenfabrikant: VTI FELIX VIVAS². Op het eerste gezicht lijkt *uti* in deze inscriptie gelijkgesteld te moeten worden met *utinam* of *ut* ter inleiding van een wens in de coniunctivus optativus: och, moge jij gelukkig leven = *ut/uti/utinam felix vivas*. Men kan ook denken aan een verzwegen *opto* (ik wens), zodat *uti felix* aangevuld zou kunnen worden tot (*opto*) *uti felix (sis)*, wees gelukkig.

Uti felix is verder nog te lezen op een bord van aardewerk uit Kobern, een aarden ring met drie bekers (bloemenvazen?) uit Keulen, een eveneens in Keulen gevonden zilveren drieknoppenfibula³ en een zilveren lepel uit Thetford (Norfolk)⁴.

Schaal 2:1

Foto: Allard Piersonmuseum, Amsterdam.

Tot dit soort spreuken behoren echter ook inscripties als VTI⁵ (naast VTERE⁶), VTIM[E]⁷, VTI FRVI⁸, FRVI⁹, FRVIME¹⁰ (naast FRVERE ME¹¹, geniet van mij) VITAM FRVI¹² (in plaats van VITA FRVI; vgl. Cicero, Pro Cluentio 61, 170). *Uti* en *frui* kunnen in deze gevallen alleen maar de infinitivus zijn van de werkwoorden *utor* en *fruor*. We hebben hier kennelijk te doen met een infinitief die de plaats inneemt van een imperatief, dus een imperatieve infinitief of een infinitivus pro imperativo¹³. Een dergelijk gebruik van de onbepaalde wijs van een werkwoord is goed bekend uit het Grieks, in het bijzonder dat van Homerus¹⁴; ook in het Latijn komt dit verschijnsel voor, maar daar is het veel zeldzamer¹⁵. In het Nederlands worden vooral in de spreektaal vaak infinitivi pro imperativo gebruikt, zoals: afblijven, opletten, oppassen, lopen, wegwezen en andere, eventueel sterkere uitdrukkingen.

Op grond van het bovenstaande is het duidelijk dat ook *uti* in de spreuk *uti felix* beschouwd moet worden als een imperatieve infinitief. Hetzelfde mag wel gelden voor het bovenvermelde baksteenstempel VTI FELIX VIVAS. Een van de jongste aanwinsten van het Rheinische Landesmuseum Bonn is een intrigerende bronzen, vierkante dobbel'toren' uit Vettweiss-Froitzheim¹⁶. Boven op de twee zijkanten en de achterzijde is van rechts naar links te lezen: VTERE/FELIX/VIVAS, d.i. - enigszins vrij vertaald -: geluk in het spel en in het leven!

J.E. Bogaers

NOTEN

1. Zie onder meer *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) XIII 10018, 216 v.; 10024, 98 vv., 158 v. en 202; 10025, 195 en 214; 10026, 12, 72 en 74; 10027, 148, 169 en 235; 10029, 30.
2. CIL XIII 13048 v.
3. CIL XIII 10017, 32; 10018, 3; 10026, 76.
4. *Britannia* 12, 1981, 393, nr. 95; zie ook in *The Journal of Roman Studies* 47, 1957, 232, nr. 25 VTI FEL op het bronzen handvat van een ijzeren strigilis of badkrabber.
5. CIL XIII 10018, 218; 10024, 95.
6. CIL XIII 10018, 215; 10017, 33.
7. CIL XIII 10018, 220.
8. CIL XIII 10018, 219.
9. CIL XIII 10018, 89.
10. CIL XIII 10018, 90.
11. CIL XIII 10024, 70.
12. CIL XIII 10018, 91.
13. Vgl. CIL XIII 10017, 32; 10018, 3, *The Journal of Roman Studies* 47, 1957, 232 nr. 25; *Britannia* 12, 1981, 393, nr. 95, noot 109.
14. E. Schwyzer/A. Debrunner, *Griechische Grammatik*, II. Syntax und syntaktische Stilistik, München 1950, 380 vv.
15. J.B. Hofmann/A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*, München 1965, 366 v. met o.a. verwijzing naar CIL XIII 10017, 32: 'uti felix neben häufigerem utere felix.'
16. H.G. Horn in: *Ausgrabungen im Rheinland* '83/84, Köln/Bonn 1985, 171-173.

Antoon Jungschleger, alias Radestootje

In het Land van Herle 1987 schreef dhr. J. Crott een bijdrage over "Bokkerijders en hun bijnamen". Onder de categorie lichamelijke kenmerken komt o.a. voor: Rosse Toontje - Antoon Jungschleger uit Eyselshoven "wegens zijn rosse haar"; daarom werd hij ook wel 't Voessen Antootje, d'r Voesse of 't Voesje genoemd. Dezelfde persoon komt ook voor onder de categorie afkomst als: Rades Toontje (Toontje, zoon van Rades = Gerardus). Hij had ook nog in de groep - bokkerijders met meerdere bijnamen - ondergebracht kunnen worden.¹

De verklaring "Rades" als "zoon van Gerardus" lijkt zeer onwaarschijnlijk. In Eyselshoven en de omliggende dorpen verandert de voornaam Gerard in Greed en Girrad, zoals Margaretha in Grit en Greet. De vroeger wel gebruikte dubbele voornaam Gerard-Joseph en Gerard, zoon van Joseph, worden in het dialect Graats-Joep. Voorzover bekend is er geen akte of belastinglijst of index waarin de naam Gerard is vervangen door Rades. Bij een onderzoek in de kerkregisters van Eyselshoven komt men bovendien tot de ontdekking dat de vader van Antoon Jungschleger niet Gerard, maar Michael heette.

Als voornaamste bron waaruit de schrijver zijn bijdrage samenstelde, noemt hij een lijst die hem door dhr. G. Ramaekers ter beschikking werd gesteld. Verder heeft hij zijn gegevens geput uit de publicaties die over de bokkerijders zijn verschenen. Dhr. Crott heeft de verklaring van de bijnaam niet zelf bedacht, maar van een vroegere auteur overgenomen.

S.J.P. Sleinada (= A. Daniels, pastoor in Schaesberg) die in 1779 een boekje over de bokkerijders publiceerde, vermeldde Antoon Jungschleger bij degenen die in 1774 of '75 in de heerlijkheid Rimburch werden opgehangen. Hij noemde hem: Antoon J. alias radestootje.²

H. Hanssen, slotkapelaan en archivaris van kasteel Rimburch, gaf in zijn in 1912 verschenen boek "Die Rimburch" de door Crott aangehaalde verklaring van de bijnaam: Anton J(ungschleger), genannt "Radestootje" (Grades-Toontje, = Anton, Sohn des Gerard).³ Hij bracht dus de betekenis van Rades = Grades = Gerard in omloop. Dat zijn interpretatie onjuist is, is boven aangetoond.

Dr. W. Gierlichs, die uitvoerig de processtukken bestudeerde, maakte de tweede bijnaam "de Voesse" bekend. Hij publiceerde in 1939 een lijst met de namen van medeplichtigen die hij in de stukken gevonden had. Als afkomstig uit de heerlijkheid Rimburch noemt hij bij de tweede bende dertien personen, waaronder als nr. 218 Anton J(ungschleger) de vusse (rossige) slager uit Broichhausen (d.w.z. het dorp en de latere gemeente Rimburch) en als nr. 219 zijn zoon met één oog.⁴

Hier wordt voor het eerst de tweede bijnaam gebruikt: de vusse Antoon, slager van beroep. Van zijn verdachte zoon worden noch de

voornaam, noch verdere bijzonderheden omtrent zijn lot medegedeeld. Als lid van de eerste bende noemt Gierlichs nog: Uit de Heydense enclave Eygelshoven o.a. Gerard Jungschleger die echter niet werd terechtgesteld.⁵

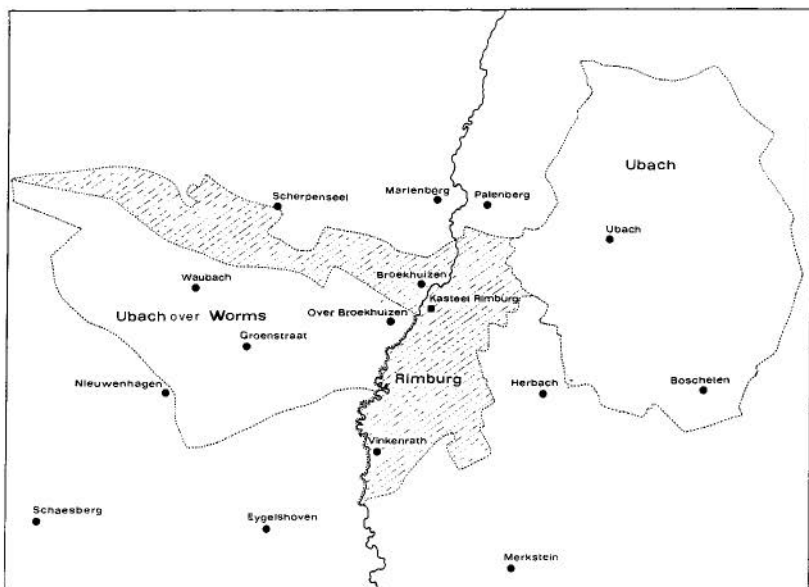
Opvallend is verder dat volgens dhr. Crott, Antoon Jungschleger afkomstig was van Eygelshoven, terwijl hij volgens alle schrijvers te Rimburch terechtgesteld is. Als inwoner van Eygelshoven dat tot het land van Ter Heide behoorde, zou hij door het gerecht van Richterich moeten zijn veroordeeld en gestraft.

De verklaring voor die tegenspraak is te vinden in een brief van de griffier der schepenbank Rimburch, die door dhr. Goossens wordt geciteerd in zijn boek over Ubach over Worms.⁶ De griffier schreef op 10 januari 1774 aan zijn ambtgenoot te Heerlen: *"Ick heb hier op het casteel van Rimburch seedert eenighe tijdt in gevangenis Anthoon Jongschlaeger voot tijts tot Broichhausen ende nu eenighe jaeren tot Eijgelshoven gewoont hebbende, van sijnen stiel een schlachter, wegens sijn rosse haeren doorgaens genoemt "het voesgen off voes anthoontjen" dewelcke hier te lande overlang is verdacht gehouden geweest, van bondgenot te sijn van de tegenwoordige bende ende als dusdaenigh tot 's Hertogenrade is geaccuseert. Ick stelle mij vast voor, dat denselven van 's gelijcken op U Edelen prothocolle moet vindbaar wesen en versoecke diensthalve U Wel Edele van mij een coppel accusatiëns van de genoemde, die er sijn mogen, bij copije of extract t'oversenden"*.

Men heeft uiteindelijk met veel moeite zoveel bewijzen tegen Antoon Jungschleger weten te verzamelen, dat hij in de heerlijkheid Rimburch werd opgehangen. Over zijn activiteiten als bendelid geeft geen enkele schrijver nadere bijzonderheden.

Antoon werd in Overst-Broekhuizen, behorend tot het Overworms kwartier van Ubach, geboren en te Eygelshoven op 6 december 1734 gedoopt. Hij was een zoon van Michael Jungschleger en (Anna) Elisabeth Willems. Op 3 augustus 1755 huwde hij te Mariëenberg met Johanna Maria Rutten. Getuigen bij zijn huwelijk waren zijn neven Peter Joseph Cudell en Joannes Thomas Jungschleger. Van zijn zeven kinderen werd alleen het oudste in 1756 te Eygelshoven, de anderen te Mariëenberg gedoopt. Aan de hand van deze doopdatums kan men concluderen dat de familie Jungschleger-Rutten minstens tot begin 1768 in Broekhuizen, in de heerlijkheid Rimburch, heeft gewoond. Het gedeelte ten westen van de Worm viel namelijk onder de parochie Mariëenberg.

Antons moeder (Anna) Elisabeth Willems was een zuster van Frans-Willem Willems die volgens Sleinada (blz. 39) als bendelid werd gearresteerd. Hij stierf met zijn zoon Jan Antoon Willems in de gevangenis van 's-Hertogenrade aan de gevolgen van de "pijnlijke verhoren". Frans-Willem Willems was slager in het Overworms kwartier van Ubach en zijn neef Antoon Jungschleger heeft vermoedelijk het slagersvak bij hem geleerd.

De schepenbank Ubach, bestaande uit Ubach en Ubach over Worms; gescheiden door de heerlijkheid Rimburg (gearceerd). Ubach vormde een eigen parochie, maar Ubach over Worms viel onder de parochie Eygelshoven. Kasteel Rimburg behoorde kerkelijk tot Merksteijn, maar Broekhuizen tot Marienberg (tekening P. Delnoy).

Bij het uitbreken van de veepest kwamen de slagers in een weinig benijdenswaardige positie terecht. Zij werden door de gerechten verplicht om ieder stuk vee dat door de pest was aangetast, ter plaatse af te maken en in de grond te stoppen. Zij moesten zelf samen met de gerechtsbode beslissen of het dier de ziekte had en of het afgemaakt moest worden. Ook moesten ze de waarde van de dieren schatten. De schepenen hielden zich daarbij zoveel mogelijk buiten schot. De inwoners waren het vaak niet met de beslissing van de slager en de hoogte van de geschatte waarde eens. Hun reputatie bij de bevolking zonk bedenkelijk naar het peil van de vilders.

Antoon Jungschleger heeft zich bij het uitbreken van de veepest vermoedelijk als slager in Eygelshoven gevestigd. Of hij zich als achterneef van Gerard Jungschleger bij deze heeft opgehouden, is niet te achterhalen. Hij heeft hoogstens vier tot vijf jaar in Eygelshoven doorgebracht. Gezien die korte tijd is het onwaarschijnlijk dat hij aan zijn verre verwantschap met Gerard een bijnaam "Grades-Toontje" te danken heeft, en nog minder "Rades Toontje".

Antoon werd te 's-Hertogenrade ingerekend, maar niet aan het gerecht te Richterich, waar Eygelshoven onder ressorteerde, uit-

geleverd. Men beschouwde hem ondanks zijn verblijf in Eygelshoven blijkbaar nog als een inwoner van het Land van 's-Hertogenrade en van de heerlijkheid Rimburch. Dáár zat hij op het kasteel gevangen, werd er door het gerecht veroordeeld en tenslotte in de heerlijkheid opgehangen.

Zijn moeder Anna Elisabeth Willems overleed in 1778. De drie nog levende erfgenamen verdeelden de ouderlijke goederen, waaronder een huis te Overst-Broekhuizen in het Overworms kwartier van Ubach. De Ubachse schepenen Laurens Reinartz en Nicolaas Vaessen vertegenwoordigden de minderjarige kinderen van wijlen Antoon Jungschleger en de nog levende Maria "Reutten". Als voogden had men aan het tweetal geen behoefte, want vóór de Franse Tijd kwamen normalerwijze de beide zwagers van Maria Rutten als "aangeboren voogden" op voor de belangen van hun onmondige neven en nichten. De Ubachse schepenen hebben vermoedelijk voor hun Rimburchse confraters een deel van de toch al magere erfenis opgeëist, ter dekking van de vroeger gemaakte gerechtskosten in het geval Anton Jungschleger.

C. Specker

NOTEN:

1. LvH 1987, blz. 33-44
2. S.J.P. Sleinada, Oorsprong, oorzaeke, bewys en ondekkinge van een godloze bezwoorne bende, z.pl., 1779, blz. 39.
3. H. Hansen, Die Rimburch, Geschichte der Burg und der Gemeinde Rimburch, Aken 1912, blz. 212.
4. W. Gierlichs, De geschiedenis der bokkerijders in het voormalige land van 's Hertogenrode, Roermond, z.j., blz. 75.
5. idem, blz. 19. Deze komt ook voor bij Ramaekers en Pasing, De woeste avonturen enz., blz. 53. - Van de tweede bende wordt daar op blz. 179 alleen vermeld, dat er te Rimburch vier bendeleden werden terechtgesteld, terwijl in alle vroegere publicaties staat dat er in de heerlijkheid Rimburch drie inwoners er het leven bij hebben verloren. Uit een schriftelijke mededeling van dhr. Ramaekers blijkt dat te Rimburch naast M. Hermans en A. Jungschleger ook nog Wilhelm Mertelaers is terechtgesteld. Schepen Neulen pleegde zelfmoord en werd met een been aan de galg opgehangen. Er verloren dus inderdaad vier leden van de tweede bende te Rimburch hun leven.
6. H.M.H. Goossens, Ubach over Worms; van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf, (1981) blz. 183.

RESUMÉ:

Jungschleger
Michael
† E 31-10-1687

	x 1 Cleinen Catharina	x 2 Dortants Elisabeth
Leonard ∞ † B 12-11-1726 x E 22-10-1686 Wetzels Barbara ∞ † B 7- 6-1723	Caspar ∞ E 16- 7-1665 † E 2-12-1742 x E 18- 4-1690 Römken Gertrud ∞ † E 6-12-1733	Peter ∞ E 5- 3-1671 † E 17-10-1735 x E 4- 2-1696 Werden Barbara ∞ E 20- 6-1669 † W 17- 1-1748
Michael ∞ E 15- 3-1697 † B 30- 9-1758 x E 12- 8-1731 Willems Anna Elisabeth ∞ E 26- 9-1705 † B 23- 1-1778	Gerard ∞ E 1- 5-1700 † E 21- 8-1776 x E 14-10-1726 Rutten Anna ∞ E 7- 7-1700 † E 3- 1-1771	De families Valkenberg Stapelmans Delahaije
Antoon ∞ E 6-12-1734 † x M 3- 8-1755 Rutten (Joanna) Maria ∞ † B 8-10-1798 Begraven te Marienberg		

B = (Overst-) Broekhuizen (behorend tot Ubach over Worms)

E = Eygelsboven

M = Marienberg

W = Waubach

∞ = gedoopt

† = overleden

x = getrouwd met

Doodslag te Eyselshoven

In het overlijdensregister van Eyselshoven staat opgetekend dat op 7 april 1732 aldaar is overleden Johannes Cordewener.¹ Hij was twee dagen eerder door stokslagen op zijn hoofd zwaar gewond. Hiervan werd ten overstaan van Jacob Corneli, voogd van het land en de heerlijkheid Ter Heijden, een procesverbaal opgemaakt d.d. 26 april 1732.² Eyselshoven behoorde destijds tot de Jülichse heerlijkheid Ter Heijden, die verder de dorpen Richterich, Kohlscheid, Pannesheide en Horbach omvatte. Het was er door Kerkraads grondgebied van gescheiden en vormde een enclave. De naburige schepenenbank Merksteijn en Kerkrade vielen onder een andere soevereïn, zij behoorden tot het Oostenrijkse land van 's-Hertogenrade.

Het onderzoek betrof de in het dorp Eyselshoven tussen 11 en 12 uur in de nacht van zaterdag op (Palm)zondag 5 april zwaar mishandelde Johannes Cordewener, "aus der banck Kirchrath burtig" en woonachtig in de buurtschap Hopel.³ Dat hij danig werd toegetakeld moge blijken uit het feit dat in tegenwoordigheid van de schepenen Johannes Savelsbergh en Antonius Lutgens geconstateerd was dat zijn schedel verbrijzeld was. Reeds op 7 april hadden de chirurgijnen Christianus Rombach en Hubertus Roebroek uit Heerlen sectie verricht.⁴

Om meer klaarheid in deze aangelegenheid te brengen werden getuigen opgeroepen om hun zienswijze te geven. Volgens het procesverbaal gebeurde dat conform de Inquisitions Ordnung in Criminalibus van 11.6.1695, vastgesteld door de Keurvorst van de Palts als hertog van Jülich. Op 19 april werden enkele personen ondervraagd in deze kwestie. Het waren Nicolaas Mennis, Catharina Ernst, weduwe van Mines Henckens, Henrich Rutzelfelt, Agnes Kreuckels, Gertrud Mennis, Johannes Weisen en Maria Dortants om "zeugnis der Wahrheit abzustatten". Dit laatste gebeurt dan ook uitvoerig. Iedere getuige wordt apart gehoord en van diens zienswijze wordt een uitgebreid verslag gemaakt.

Zo verklaart Nicolaas Mennis, oud 31 jaar, dat de beide broers Johannes en Henricus Cordewener bij hem "vor zwei aacher märck bier gedruncken" hadden en dat ook een zekere Matthijs Spelthan naar binnen gekomen was. Nadat zij gedrieën hun glazen geledigd hadden, ging ieder zijns weegs, nadat zij erover gesproken hadden wie buiten toch wel zo'n tumult veroorzaakten. Naar de mening van Matthijs Spelthan waren het drie of vier jongemannen uit Merksteijn.

Daarna volgde Catharina Ernst, oud 27 jaar en molenpachtersse te Eyselshoven. Zij verklaarde dat de gebroeders Cordewener bij haar een half uur voor zonsondergang in de molen geweest waren en vier malder boekweit hadden gekocht en laten malen.

De derde getuige Henrich Rutzelfelt, een caféhouder, vertelt wat meer. Hij maakt gewag van het binnenkomen van drie personen, te weten Frans Dierch Vincken uit Haanrade, die een blauwe kiel aan

had, verder Johannes Huperets van Merkstein, die een hoed droeg met een gele papieren boord en tenslotte Wilhelm Kessels eveneens afkomstig van Merkstein "auff der Wurm". Zij hadden twee grote honden bij zich, waarvan de gele toebehoorde aan Frans Vincken voornoemd en de zwarte aan Zander Sauren uit Haanrade. Nadat Johannes Huperets het gelag betaald had, gingen zij naar buiten. Daar aangekomen trok Frans Vincken een lange stok uit een stapel, waarop Henrich Rutzelfelt hem aanried daarmee niemand schade te berokkenen. Op Palmzondag waren Frans Vincken en Johannes Huperets wederom in zijn zaak aanwezig. Ook veel burens waren daarbij en spraken over het gebeurde. Henrich Rutzelfelt was 's morgens naar de mishandelde gaan kijken en sprak hierover, waarop de twee hem doordringend aankeken, hun kan bier betaalden en meteen weggingen.

De getuige Agnes Kreuckels verklaarde niets te hebben gezien, doch wel haar dochter Gertrud, die door een gat in de muur van haar slaapkamer het gebeurde kon meebeleven. Het slachtoffer was tegen de grond geslagen en later overeind gekomen om zijn hoed op te rapen. Pas de ander morgen hoorden moeder en dochter wat er werkelijk gebeurd was.

Gertrud wordt ook nog apart verhoord. Zij verklaart slechts dat zij van het tumult wakker geworden was, naar buiten gekeken had en daarbij gezien had dat een persoon in een blauwe kiel en de ander in een witte gekleed was. Verder wist zij (uit angst?) van niets.

Johannes Weisen verklaarde dat hij tussen 11 en 12 uur 's nachts "auff seinen misthof sein gebrech gethan" en daarbij iets gehoord had alsof er iemand met paard en kettingen voorbij kwam. Hij was opgestaan en naar de deur gelopen. Hij had twee honden gezien gevolgd door twee mannen, een in een blauwe de ander in een witte "Kiddel" gekleed. Hij had een zware doffe klap gehoord en was daarop naar de zolder gelopen. Verder had ook hij niets gezien of gehoord.

De 74-jarige Maria Dortants vertelde dat zij voor haar huis een hevige slag gehoord had, waarna zij opgestaan was en haar raam geopend had. Zij zag een kerel met blauwe kiel die twee honden bij zich had. Daarop riep zij naar de inmiddels ook wakker geworden koster Leonardus Vaessen: "Schiet die schelmen dood, hier ligt iemand die al dood is". Ook zij vernam echter eerst de andere dag dat "der Johannes Cordewener aus der Hoepel" doodgeslagen was.

Tot slot komt dan nog Leonard Vaessen, koster en gerechtsbode, aan de beurt. Hij verklaart door zijn vrouw gewekt te zijn en ook de vreselijke slagen te hebben gehoord. Hij opende zijn raam en zag dat een der "gesellen" ook nog een harde klap toediende. Twee andere "gesellen" passeerden zijn raam en aan hun vroeg hij wie degene was die de ander zo achtervolgde. Hij herhaalde zijn vraag en kreeg als antwoord: "du schelm, wils du mich fragen wehr das ist?". Daarbij werd met een lange witte stok in zijn richting geslagen. Daarna sloeg

Annus 1732.

- Die 25 Januarii obiit
Anna Meijer E — —
- Die 14 Februarii obiit
Dominicus Henckense —
- Die 30 Martii obiit Leo-
nardus Conster E —
- Die 7ma Aprilis obiit
Joannes Cordewener H —
- Die 5ta Maji obiit Joann.
Jungschleger E —
- Die 6ta Maji obiit Mari-
vaessen E —
- Die 19 Maji obiit Ely-
zabetta Rönge H —
- Die 22 Maji obiit Kerno-
dus gelis W —

Gedeelte uit het overlijdensregister van Eyselshoven. Als vierde inschrijving: "Die 7ma Aprilis obiit Joannes Cordewener H". De letters achter de inschrijvingen geven de buurtschap aan waar de overledene woonde.

E = Eyselshoven; H = Hopel; W = Waubach.

de ander ook nog een keer naar hem. Bij de tuin van de pastoor^s aangekomen hoorde hij nog hoe de een tegen de ander zei: "O Gott, wan der kerl dha liegen bleibt und zu todt kommt, was werden wir dan anfangen?". Hierop slaakte Maria Dortants een luide kreet waarop de drie "gesellen" zich ijlings uit de voeten maakten.

Deze officiële getuigenverklaringen zijn teruggevonden in het archief van de schepenbank Merkstein. Ze zijn kennelijk vanuit Ter Heijden aan de schout van Merkstein toegestuurd, opdat deze een proces tegen de moordenaar(s) kon beginnen. De daders waren immers "buitenlanders" die niet onder de Jülichse rechtspraak vielen. Tot nu toe zijn geen stukken gevonden, waaruit blijkt dat het werkelijk tot een proces is gekomen.

W. Nolten

NOTEN:

1. RAL, DHO Eygelshoven 34.3. blz. 19.
2. HSAD, Bestand Limburg Gerichte. B nr. 5 B.
3. Joannes Jacobus Cordewener* Kerkrade 22.7.1703, get.: Joannes Consten/Anna Dortants; Henricus Cordewener* Kerkrade 13.2.1706, get.: Mathias von den Hof/Anna Morsch; beide zonen van Casparus Cordewener en Maria van den Hoof, wonende in de buurtschap Hopel onder Kerkrade, gelegen dichtbij Eygelshoven. Hoewel Hopel tot de parochie Kerkrade behoorde, bepaalden de inwoners in de praktijk zelf waar men ter kerke ging.
4. Afhankelijk van de mate der verwonding volgde wettelijk de strafoplegging.
5. Joannes Frans Dautzenberg, pastoor te Eygelshoven 1730-1753. Hij voorzag de inschrijvingen in het overlijdensregister van een aanwijzing omtrent plaats of buurtschap, waar de overledene gewoond had.

Oudere jaargangen LvH

Vertoont Uw verzameling nog leemten? We hebben nog losse nummers en complete jaargangen voor U.

1950, 1; 1952, 2; 1959, 3 en 5; 1960, 6; 1962, 5 en 6; 1963, 1,4 en 5; 1964, 1-2; 1968, 3; 1969, 2,3 en 4; 1970, 3 en 4; 1970, een compl. jrg.; 1971, 1, 2, 3 en 4; 1972, 2, 3 en 4; 1972, een compl. jrg.; 1973, 2, 3 en 4; 1974, 2-3 en 4; 1975, 1, 2 en 3; 1976, 1 en 2; 1977, 1, 2, 3 en 4; 1977, compl. jrgn.; 1978, 1, 2, 3 en 4; 1978, compl. jrgn.; 1979, 2, 3 en 4; 1979, compl. jrgn.; 1980, 1, 2, 3 en 4; 1980, compl. jrgn.; 1981, 1, 2, 3 en 4; 1981, compl. jrgn.; 1982, 1, 2 en 3; 1982, compl. jrgn.; 1983, 2, 3 en 4; 1983, compl. jrgn.; 1984, 1, 3 en 4; 1984, compl. jrgn.; 1985, 2, 3 en 4; 1986, 1, 3 en 4; 1986, compl. jrgn.; 1987, 1, 2, 3 en 4; 1987, compl. jrgn.

Wendt U zich tot dhr. Breuer, Thermenmuseum Heerlen.
Tel.: (045) 764589.

Eerherstel voor Kerkplein in Heerlen

Een door vele Heerlenaren gekoesterde wens zal binnenkort werkelijkheid worden: het Kerkplein wordt weer bebouwd. Een eerherstel voor het plein, dat voor circa vier miljoen gulden het gezellige centrum van de stad moet worden. "Een verbeterd O.L. Vrouweplein", in de woorden van directeur W. Jongen van Vastgoed Ontwikkelings Centrum BV in Heerlen.

Jongen is de plannenmaker voor de herinrichting van het Kerkplein en De Bongerd en is daar al enige jaren mee bezig. Tot in de zestiger jaren bood het Kerkplein een pittoresk beeld met een café en winkels die het plein omsloten. In de zestiger jaren werd de bebouwing op het plein en De Bongerd echter gesloopt. Jongen wil het oude beeld laten herleven, waarbij de nadruk sterk komt te liggen op de horeca. Maar liefst veertienhonderd m² vloeroppervlakte is daarvoor ingeruimd en ook al verhuurd. Cafés en restaurants krijgen volop plaats in de nieuwe bebouwing.

Het oude Kerkpleinstraatje, de verbinding tussen Kerkplein en Emmastraat, met enkele oude huizen. (Foto: Cohnen, 10.5.1933)

Er komen twee nieuwe "blokken" van ieder vier verdiepingen. Het eerste complex ligt aan de kant van de Emmastraat. Het bestaat uit vier woningen en twee boven elkaar gelegen horeca-gelegenheden, waarvan er één de ingang aan de zijde van de Emmastraat heeft, de ander een verdieping hoger aan het Kerkplein.

Het tweede complex, evenals het eerste gebouwd van leverkleurige bakstenen om goed in de omgeving van de Pancratiuskerk te passen, is een stuk groter. Zowel aan de zijde van De Bongerd als aan die van het Kerkplein komen horeca-zaken en ook hier is er dus een niveau-verschil van één verdieping. Aan de Bongerd-zijde kan het publiek onder een twee-en-eenhalve meter brede arcade, een in-pandige luifel, doorlopen. Daarachter liggen de horeca-zaken, allerlei soorten restaurants, waar men kant en klaarvoedsel zowel kan kopen als nuttigen.

Aan het Kerkplein komen cafés met vierhonderd m² terrasruimte, gelegen op het zuiden. De terrasjes liggen wat hoger dan het plein zelf, waar de bezoekers dus op neerkijken. De terrasjes zelf liggen ook op verschillende hoogte. Twee trappartijen voeren vanaf De Bongerd naar het Kerkplein, waarvan er een bij de fietsenstalling komt te liggen, de tweede aan de andere zijde van het plein.

Aan de Bongerd-zijde komt verder in het midden van de bebouwing de ingang te liggen van de kantoorruimtes en de vier

Schetsplan van de nieuwe bebouwing van het Kerkplein. Links de Emmastraat, rechts De Bongerd. (Tekening: Joep Pohlen en Ed Vijgen)

woningen die nog deel uitmaken van het complex. De kantoor-ruimtes liggen direct boven de horeca-zaken (van het Kerkplein), de appartementen vormen de bovenste verdieping. De toekomstige bewoners ervan beschikken over een dakterras, dat op het centrum van Heerlen uitziet. Het dak bestaat uit een "Parijs-achtige" zinken kap, die de vier grote dakkapellen (vier meter breed) overkoepelt.

Tot slot moet nog genoemd worden het herstel van de oude toegang van achter de Schelmentoren naar de crypte van de Pancratiuskerk. Daarvoor moeten ook de nodige werkzaamheden worden verricht, waardoor dan wel de crypte veel gemakkelijker bereikbaar wordt voor het publiek. De Schelmentoren zelf komt in de plannen zeer centraal te liggen op het plein, dat wat langer en smaller wordt dan het eertijds was.

Al met al zal het centrum van Heerlen een wezenlijk andere aanblik krijgen en het Kerkplein weer een volwaardig middelpunt van de stad, een "pleisterplaats" tussen Wilhelmina- en Emmaplein worden. Door particulier initiatief en met hulp van de gemeente ligt een nieuw "horeca-hart" in het verschiet. Daarmee herleeft een stuk historie, een stuk gezelligheid, waarmee, aldus Jongen, "het oude vooroordeel dat Heerlen niet gezellig kan zijn eindelijk uit de weg geruimd wordt".

Th. Sniekers

Ledenwerving

Ziet U ook met belangstelling uit naar elk nieuw nummer van ons tijdschrift? Laat Uw belangstelling aanstekelijk werken en werf een nieuwe abonnee aan. In dit nummer ligt een aanmeldingskaart.

Berichten

Lijst van schenkingen aan Archiefdienst en Thermenmuseum 1987

Allard Pierson Museum, Amsterdam, publikatie over 100 antieke terracotta's; dhr. C.J. Baltus, Rosmalen, 9 bidprentjes en 13 rouwbrieven; dhr. W.H. van Bergen, Geleen, partituur i.v.m. zangwedstrijd Mignon 1926; dhr. P.N. van Bodegraven, Dordrecht, scriptie over de Romeinse pottenbakkersovens in Heerlen; dhr. H.G.J. Breuer, Kerkrade, 439 bidprentjes, 17 rouwbrieven en een aantal afleveringen van ZOL-Kontakt en De Maasgouw; dhr. R. Brulet, Louvain-la-Neuve (B.), rapport van S.O.S. Fouilles over 1984-1985; dhr. A. Corten, Heerlen, brochure „Der Weg nach Tunis” (1943) en 8 foto's; dhr. L.C.W. Dassen, Heerlen, 4 foto's; Dienst Bestuurlijke Informatie gemeente Heerlen, Heerlen, 96 foto's; mevr. M.L. Diris, Heerlen, publikatie Rauda: „Die Baukunst der Benediktiner” en publikatie „La cathédrale de Reims”; mevr. J.E. Dubbelman-Jibella, Dordrecht, 3 prentbriefkaarten; dhr. N.G.H.M. Eussen, Nuth, 1000 bidprentjes en publikatie Woningvereniging Nuth 75 jaar; Fanfare St. Gabriël, Hoensbroek, Gedenkboek 1937-1987; dhr. E.S. Fick, Heerlen, 1 afl. van tijdschrift „Franciscana”; Gemeentelijke Archiefdienst, Sittard, Inventaris Hervormde Gemeente Sittard; dhr. L.J.M.L. Habets, Hoensbroek, Jubileumuitgave Schaakvereniging Hoensbroek en 3 genealogieën; dhr. J. Hensgens, Heerlen, 8 prentbriefkaarten; dhr. J. van Houdt, Valkenburg aan de Geul, 36 bidprentjes; dhr. J.T.J. Jamar, Heerlen, een aantal afleveringen van het tijdschrift „Hermeneus”; dhr. A.H. Klein, Heerlen, 250 bidprentjes; mevr. Klinkers-Helgers, Simpelveld, 15 foto's; dhr. P. bij de Leij, Heerlen, een bronzen bel van paardetui, 19de eeuw en een ijzeren gewichtje, 19de / 20ste eeuw; Limburgs Volkskundig museum, Limbricht-Sittard, publikatie bij tentoonstelling „De geschiedenis van het ploegen”; dhr. C. Lommers, Geleen, 1 prentbriefkaart; dhr. R.A. Lunsingh Scheurleer, Amsterdam, catalogus Allard Piersonmuseum; dhr. Sj. Maas, NCIV, Heerlen, brochure „75 jaar wonen en laten wonen in Limburg”; dhr. F.G.J.M. Müller, Heerlen, proefschrift Nijmegen 1987; NCIV, Heerlen, brochure Hoenen: Levende stenen uit het Zuidlimburgse land; Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, afd. Heerlen, Heerlen, 11 afl. van het Maandblad; dhr. W. Nolten, Heerlen, een aantal parochie- en huis-aan-huisblaadjes en 122 bidprentjes; Openbare Bibliotheek, Heerlen, boek „Nationalsozialismus”; dhr. F.H. Paffen, Kerkrade, 25 bidprentjes; dhr. M.M.J.H. Quaedflieg, Nieuwenhagen, gedenkboek Mariaschool Nieuwenhagerheide; dhr. M. Quaedvlieg, Brunssum, genealogie Baur; Rode Kruis, afd. Heerlen, Heerlen, brochure over 75-jarig bestaan; dhr. H. Ruyters, Utrecht, fotoboekje over Tuindorp Treebeek; Samenwerkingsverband Sanering mijnterreinen Oostelijk Mijngebied, Heerlen, 1 VHS video-band E 180; dhr. P.J.G. Schobben, Venray, documentatie m.b.t. M. Cudell; St.-Antonius-Doctocollege, Kerkrade, gedenkboek 1946-1986; dhr. F.T. Smeets, Heerlen, 220 bidprentjes; dhr. M.M.L.M. Smeets, Heythuysen, genealogie Smeets-Bergs; dhr. C. Specker, Landgraaf, 4 banden tijdschriften; Stadsschutterij Heerlen, Heerlen, jaarverslag 1986; Städtisches Museum Schloss Rheydt, Mönchengladbach (D.), catalogus „Textilien aus aller Welt”

(Wordt vervolgd)